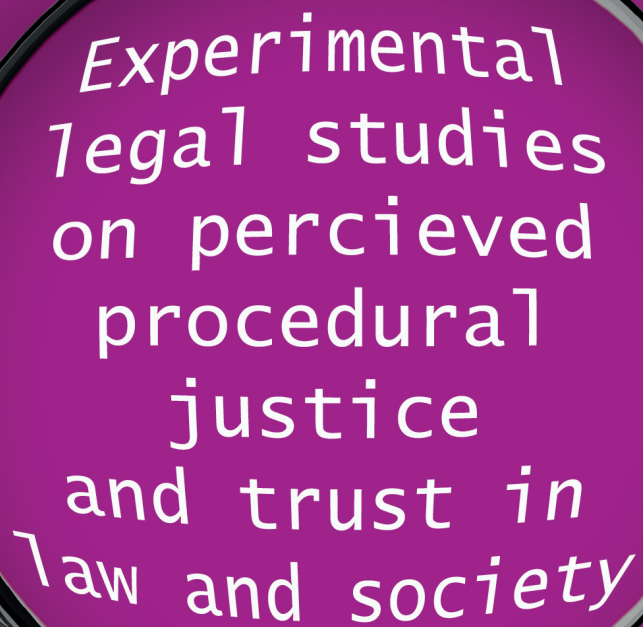

STUDIECENTRUM RECHTSPLEGING
TRAINING AND STUDY CENTRE FOR THE JUDICIARY

Onderzoek Onderzocht Procedurele rechtvaardigheid

Jacqueline van der Schaaf & Albert Klijn

*Experimental
legal studies
on perceived
procedural
justice
and trust in
law and society*

*Interacting
with
procedural
justice
in courts*

Inleiding: Twee vragen geagendeerd

Een aantal jaar terug veroorzaakten twee conclusies, getrokken door Ben van Velthoven nadat hij zich had verdiept in de onderzoekliteratuur over procedurele rechtvaardigheid, nogal wat opwinding in juridisch Nederland:

“Zoals eigenlijk alle onderzoeken laten zien, wordt het eindoordeel van partijen en de acceptatie van de uitkomst in (zeer) sterke mate bepaald door de uitkomst. Partijen die winnen zijn in het algemeen tevreden, partijen die verliezen zijn in meerderheid ontevreden. [...] Al met al kan op basis van bevindingen uit Nederlandse ‘real world’-situaties worden vastgesteld dat distributieve rechtvaardigheid een aanzienlijk grotere rol speelt bij de beoordeling van procedures dan procedurele rechtvaardigheid.”

“Onduidelijk is of het effect van de procedure op de rechtvaardigheidsbeleving asymmetrisch is, in de zin dat het voor verliezers sterker uitwerkt dan voor winnaars.”

(Van Velthoven, 2011, p.15)

Inderdaad, niet mis te verstaan en tegen het zere been van hen voor wie dit fenomeen in de loop van de voorafgaande jaren een buzzwoord geworden was. Begrijpelijk, want het gedrag waarnaar het begrip verwijst is per definitie onder handbereik van rechters; het is een van de knoppen waaraan men zelf kan draaien met het oog op de kwaliteit van rechtspraak. Als dat uit handen wordt geslagen dan sta je natuurlijk niet te juichen. Van Velthoven voert daarbij drie overwegingen aan. Ten eerste merkt hij op dat er door Nederlandse auteurs nogal selectief wordt gewinkeld in de internationale, vooral Amerikaanse, onderzoekliteratuur en ten tweede dat het verschil tussen veldonderzoek en laboratoriumwerk wel degelijk in de gaten gehouden moet worden bij het beoordelen van de bevindingen (denk aan het selectief-effect bij veldonderzoek) en, tenslotte, dat ook de aard van de procedures in ogenschouw genomen moet worden (een contact met de politie is niet hetzelfde als een gerechtelijke procedure).

Het kon niet uitblijven: Van Velthoven kreeg tegenspraak van een driemanschap: Brenninkmeijer, Van den Bos en Roëll (Brenninkmeijer e.a., 2012). Zij stellen dat het mensbeeld van de ‘homo economicus’ waarvan zij denken dat het aan het betoog van de econoom Van Velthoven ten grondslag ligt, wetenschappelijk onhoudbaar is en menen dat er hard bewijs is voor de stelling dat procedurele rechtvaardigheid juist van invloed is op het algemene oordeel van de burger over het juridisch bestel en in het verlengde daarvan op de acceptatie van autoriteit. Via de dupliek merkt Van Velthoven op dat de auteurs nalaten om aan te geven waar welke auteurs nu de balans tussen distributieve en procedurele rechtvaardigheid in hun bevindingen aantonen. Hij herhaalt dat hij nooit de stelling betrokken heeft dat er sprake is van óf-óf maar van een naar verhouding sterker effect van de distributieve rechtvaardigheid in vergelijking met dat van de procedurele. Het is, zo volhardt

hij, allerminst duidelijk dat inzet op dit laatste aspect van het rechterlijk handelen resulteert in hetgeen men kennelijk voor ogen heeft en dus blijft zijn vraag of die inzet de kosten ervan waard zijn (Van Velthoven, 2012 p. 182,184).

Het is de moeite waard om in dit verband expliciet stil te staan bij de door Van Velthoven gemaakte opmerking dat de waardering van het belang van het procedurele aspect van procedures verschilt tussen economen enerzijds en psychologen en juristen anderzijds. De professionele samenstelling van het driemanschap Brenninkmeijer, Van den Bos en Roëll vormt – misschien niet toevallig - een illustratie van deze observatie. Zeker niet toevallig is dat de tweede auteur recent promotor was van twee proefschriften waarin de procedurele rechtvaardigheid centraal staat. Liesbeth Hulst promoveerde (in november 2017 aan de VU) op het proefschrift *Experimental Legal Studies on Perceived Procedural Justice and Trust in Law and Society* en Hilke Grootelaar promoveerde aan de universiteit Utrecht (mei 2018) op *Interacting with Procedural Justice in Courts*. Van den Bos geldt als een internationaal erkend expert op dit terrein en het is dus daarom dat het de moeite waard is om met extra aandacht de ter discussie staande onderwerpen in deze proefschriften te beschouwen. Daarbij moet men wel bedenken dat het hier om primair academische, lees theoretisch georiënteerde en onderzoekstechnische werken gaat.¹ Dat impliceert dat de vertaling naar de rechtspraktijk niet voorop staat.

Albert Klijn & Jacqueline van der Schaaf

¹ Die technische kant van de onderzoeken laten we hier rusten. Primair omdat die informatie niet substantieel bijdraagt aan de inhoudelijke boodschap. Daarbij is er naar ons inzicht geen enkele reden om kritiek op dit aspect van de werken uit te oefenen. Wel is het goed om te vermelden dat het onderzoek van Grootelaar getypeerd moet worden als klassiek survey-onderzoek berustend op data verzameld via steekproeven uit de relevante populatie. Het onderzoek van Hulst is anders van aard: het is het klassieke experiment berustend op data verzameld onder twee responsgroepen die verschillen op het punt van de door de onderzoeker gecreëerde omstandigheden.

2 De twee proefschriften

In onderstaande beogen we niet beide proefschriften op zichzelf te bespreken en te beoordelen. Zinniger, gezien ons leespubliek, lijkt het om ons te concentreren op het thema procedurele rechtvaardigheid met daarbinnen twee kwesties. Wat Grootelaar betreft: de puzzel over de verhouding van de invloed van de procedure naast die van de uitkomst van de procedure. Dat is in feite de kern van het debat dat door Van Velthoven is aangezwengeld. Hoe zit het nu met de verhouding uitkomst van de rechtszaak versus rechtvaardige beleving van de procedure? Hulst stelt hierbij de vraag centraal doet procedurele rechtvaardigheid er nou echt toe in rechtszittingen, en zo ja, waarom. Met dat laatste agendeert zij een andere, nog nauwelijks eerder onder de aandacht gebrachte vraag binnen onze kring: hoe laat zich de werking van procedurele rechtvaardigheid begrijpen? Wetend dat de procedure ertoe doet, waarom is dat dan het geval; welk gedragsmechanisme zit daar achter?

2.1 Grootelaar over vertrouwen in de rechter: procedure en uitkomst

Grootelaar rapporteert over drie door haar verrichte onderzoeksprojecten. Het eerste onderzoek betreft rechtzoekenden betrokken bij verkeersovertredingen, politierechterzaken en sociale zekerheidszaken. Het tweede handelt over rechtzoekenden die bij het gerechtshof in beroep gaan in het kader van de artikel 12 procedure. Het derde onderzoek betreft schuldsaneringszaken, huurzaken en sociale zekerheidszaken en lijkt qua opzet op het eerste, zij het dat niet alleen de rechtzoekenden maar ook de rechters hier in het onderzoek betrokken worden. Het onderzoek bestaat steeds uit schriftelijke ondervraging van rechtzoekenden. In alle 3 projecten staat in feite dezelfde vraag centraal: hoe het nu zit met de samenhang tussen de door partijen in een gerechtelijke procedure ervaren mate van rechtvaardig verloop van de procedure en het vertrouwen in de rechter? Wij concentreren ons voor de beantwoording op het eerste en vervolgens op het derde onderzoek.

Het verbaast niet dat Grootelaar voor haar eerste centrale veronderstelling – een positieve samenhang tussen de door partijen ervaren procedurele rechtvaardigheid en de mate van vertrouwen in rechters – bevestiging vindt; dat deed een veelvoud aan voorgaande onderzoekers ook. Ten aanzien van de uitkomst van de procedure onderscheidt zij de tevredenheid over de uitkomst van de beslissing naast het gewicht dat partijen aan de uitkomst van hun zaak toekennen. Niet geheel verrassend vindt Grootelaar ook een positieve samenhang tussen de tevredenheid over de uitkomst en het vertrouwen in de rechter. Wèl opmerkelijk is dat een vergelijking van de grootte van beide factoren afzonderlijk op het vertrouwen laat zien, dat die van de ervaren rechtvaardigheid beduidend groter is dan die van de tevredenheid over de uitkomst.² Deze bevinding leidt tot haar uitspraak: “these results suggest that outcomes do matter in our study, but that procedural justice matters more” (p. 45). Daarmee lijkt ze de positie van haar promotor in het debat met Van Velthoven op voorsprong gezet te hebben.

² Om een indruk te geven van de grootte van dat verschil, het gewicht van de tevredenheid over de uitkomst op vertrouwen in de rechter is .24, die van de ervaren rechtvaardigheid van de procedure .63 (technische maat: gestandaardiseerde regressie coëfficiënt bèta; beide effecten zijn statistisch significant; tabel 2.2 p. 45).

Wat het betoog interessant maar ook complexer maakt, is Grootelaars verdere uitdieping van de samenhang tussen vertrouwen en ervaren procedurele rechtvaardigheid. Er zijn verschillende factoren te denken die de bedoelde samenhang beïnvloeden in de zin van sterker of zwakker maken. Denk aan de aard van de rechterlijke beslissing; de tevredenheid daarover, of het gewicht (de zwaarte van het belang) van het vonnis voor rechtzoekenden. En om het een stapje complexer te maken: wat gebeurt er wanneer men die twee laatste factoren tegelijkertijd in beschouwing neemt? Zo veronderstelt Grootelaar dat de relatie tussen ervaren procedurele rechtvaardigheid en het vertrouwen in de rechter sterker wordt als de partijen ontevreden zijn over de uitkomst en dat ditzelfde geschiedt als het gewicht van de uitkomst voor betrokkene substantieel is. Die veronderstelling verbaast wellicht op het eerste gezicht. De achterliggende verklaring luidt echter dat in een dergelijke situatie voor de betrokken partij het vertrouwen in rechter slechts overeind blijft als de partij ervaart dat de gang van zaken correct en fair was. Op die manier kan een algemeen vertrouwen in het functioneren van de rechtspraak bij rechtzoekenden intact blijven ondanks een tegenvallende uitkomst van de zaak in kwestie.

Deze gedachte vindt inderdaad bevestiging wat betreft de tevredenheid over de uitkomst, zij het alleen bij de verkeersovertredingen; voor politierechterzaken geldt het niet. In sociale zekerheidszaken zijn de aantallen waarin de uitkomst bekend is en daarmee de tevredenheid over die uitkomst gescoord kan worden te gering om separaat te analyseren. Daarnaast blijkt de veronderstelling dat de samenhang tussen procedurele rechtvaardigheid, vertrouwen in de rechter en tevredenheid over de uitkomst sterker zou zijn in geval partijen veel gewicht aan de uitkomst toekennen, niet op te gaan. Sterker nog naarmate men minder gewicht aan de uitkomst toekent is het verband tussen tevredenheid over de uitkomst, procedurele rechtvaardigheid en vertrouwen sterker. Een puzzel! Grootelaar benoemt een aantal mogelijke verklaringen voor deze bevinding, maar wat hier vooral opnieuw blijkt, is dat het gewicht van de uitkomst samenhangt met het type zaak; met name in politierechtzaken wordt het gewicht van de uitkomst door partijen hoog ingeschat. Zoals we hiervoor constateerden gaat daar nu juist het effect, dat bij ontevredenheid over de uitkomst meer waarde wordt gehecht aan procedurele rechtvaardigheid, niet op. Daarmee blijft de bevinding toch wat onbevredigend hangen.

Grootelaar veronderstelt dat de samenhang tussen procedurele rechtvaardigheid en vertrouwen sterker is wanneer partijen nog geen informatie hebben over de uitkomst als zij de procedurele rechtvaardigheid beoordelen. Dit vanuit de gedachte dat het (nog) niet weten van de uitkomst, leidt tot een sterkere focus op procedurele rechtvaardigheid: “Prior knowledge about the outcome may not necessarily change the meaning people attribute to the way they were treated, but it may change the weight people place on their procedural justice judgments when evaluating the decision makers” (p.33; cursivering van ons). Maar, in tegenstelling tot haar verwachting blijkt het verband tussen procedurele rechtvaardigheid en vertrouwen niet gerelateerd aan het al dan niet beschikken over informatie over de uitkomst. Diegenen die niet over uitkomst-informatie be-

schikken scoren even hoog op procedurele rechtvaardigheid en vertrouwen als diegenen die hier wel over beschikken. Grootelaar meldt nog een andere bevinding die in dit verband relevant is. Zij kon namelijk bij de sociale zekerheidszaken op twee meetmomenten het oordeel over het faire karakter van de procedure vergelijken; de score op het moment dat nog geen kennis was genomen van de uitslag, en die score door dezelfde respondenten een aantal weken later als de uitslag van hun zaak bekend is. Bij een bekende uitkomst blijkt de beoordeling van procedurele rechtvaardigheid lager te liggen dan op het moment dat de uitkomst nog niet bekend is. Deze bevinding lijkt dan weer te pleiten voor de eerdere hypothese dat partijen een rechtvaardige behandeling meer laten meewegen in hun vertrouwensoordeel zolang men de uitkomst nog niet weet. Maar ons inziens zou het ook kunnen duiden op een andere verklaring: een tijdseffect in het verwerken van ervaringen. Net na de zitting beoordeelt men het faire karakter relatief hoog omdat men nog in de ban is van (de spannende en onzekere) gebeurtenis, een aantal weken later is de ervaring ingedaald en doet het er minder toe.

In haar derde studie verbreedt Grootelaar het perspectief: niet alleen de perceptie van de betrokken partijen wordt in ogenschouw genomen maar ook dat van de rechter.³ Zij analyseert daarnaast ook of er verschil bestaat tussen de rechterlijke perceptie en die van de partijen met betrekking tot verschillende componenten van procedurele rechtvaardigheid. Die verbreding is interessant geplaatst tegen achtergrond van de discussie over de mate van realiteit in de beleving van procedurele rechtvaardigheid. In hoeverre is er sprake van een verschil in subjectieve beleving van procedurele rechtvaardigheid tussen partijen onderling en tussen partij en rechter? Ook is het de vraag in hoeverre het gedrag van de rechter daadwerkelijk een rol speelt bij die beleving. Dit benoemt Van Velthoven in zijn dupliek op de volgende wijze: “Ten eerste is onbekend hoe de bejegening van de respondenten feitelijk is geweest. Wanneer de ervaren procedurele rechtvaardigheid onder de maat blijft, is het belangrijk om te weten welke elementen in de bejegening daaraan debet zijn geweest, zodat beleidsmatig kan worden bijgestuurd. [...] Ten tweede is onbekend in hoeverre verschillen tussen burgers in ervaren procedurele rechtvaardigheid overeenkomen met échte verschillen in bejegening. Misschien was de bejegening in het ene geval precies gelijk aan die in een ander geval, maar was er alleen een verschil in de subjectieve beleving van de respondenten” (Van Velthoven, 2012, p. 183). Dit is een punt waarop we op het eind van onze beschouwing nog terugkomen.

Uit Grootelaars bevindingen blijkt dat er een duidelijke samenhang bestaat tussen de rechterlijke percepties van het gewicht van de uitkomst voor de betrokken partijen en de perceptie van dat gewicht door de partij zelf. Ten tweede blijkt de rechterlijke

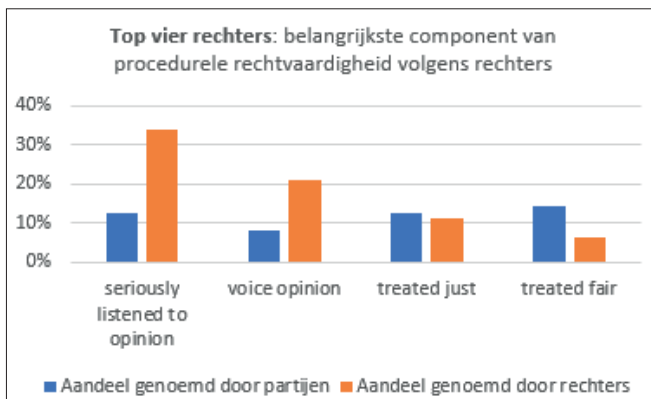
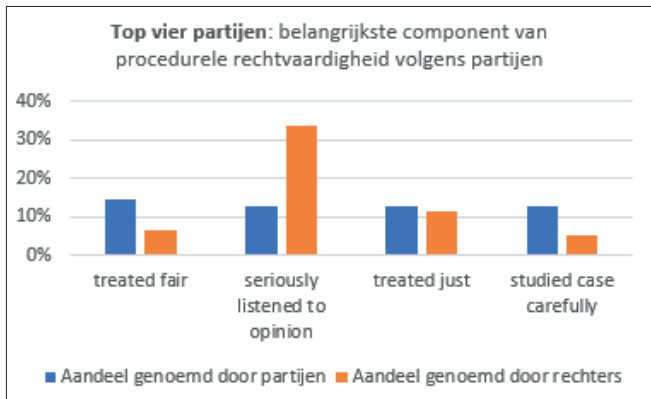
³ Een kleine kritische opmerking. De auteur wekt in haar schrijfwijze wel de indruk alsof zij nu de eerste is die het duo-perspectief inbrengt. Dat is toch ietwat bezijden de waarheid. Van der Linden deed dat in haar onderzoek naar het effect van ervaren procedurele rechtvaardigheid op schikkingsgedrag in de comparitie na antwoord ook al (Van der Linden, 2008; idem 2010). Dat Grootelaar dit op een meer complexe wijze conceptualiseert en ook analyseert laat zien dat er vooruitgang in het wetenschappelijk bedrijf valt waar te nemen.

perceptie van de mate waarin hij procedureel rechtvaardig of ‘fair’ is opgetreden, duidelijk samen te hangen met het door de rechter gepercipieerde belang van de uitkomst van de zaak voor de betrokkenen. Denkt de rechter dat de zaak meer van belang is, dan denkt hij ook dat hij zich meer ingespannen heeft de zaak fair te behandelen. Maar wat opmerkelijk is: de mate waarin betrokken partijen de handelwijze van de rechter als fair hebben ervaren, blijkt niet samen te hangen met de rechterlijke perceptie van zijn eigen mate van fair optreden.⁴ Ook het vertrouwen dat partijen in rechters stellen is niet gerelateerd aan rechters inschatting van het gewicht van de zaak en aan rechters inschatting wat betreft eigen inspanning op het gebied van procedurele rechtvaardigheid.

Dat is, dunkt ons, nogal wat. De beleving van de procedurele rechtvaardigheid komt in geen velden of wegen overeen tussen partij en rechter.⁵ Grootelaar wijst er op dat rechters het gewicht afhankelijk van de zaak in kwestie inschatten, maar hun mate van procedureel rechtvaardig handelen niet. Dit laatste lijkt meer een karaktertrek of rolopvatting te zijn van de rechter dan een inschatting van de behoefte van betrokken partijen. Grootelaar verkent deze discrepantie in beleving van procedurele rechtvaardigheid door na te gaan waarin rechters en partijen dan verschillen als het gaat om ‘procedurele rechtvaardigheid’. Ze heeft daartoe beide respondentgroepen de 11 componenten van procedurele rechtvaardigheid voorgelegd met de vraag welke component van procedurele rechtvaardigheid het belangrijkste was in de betreffende zaak. Hieronder geven wij weer welke vier componenten het belangrijkste werden bevonden per respondentgroep.

⁴ Een soortgelijke bevinding komt uit recent onderzoek naar gedrag van rechter en partij tijdens schikkingen van Verschoof en Van Rossum. Zij laten zien dat er slechts een zwak verband bestaat tussen conflict-oplossende handelingen van de rechter en de beleving van procedurele rechtvaardigheid van partijen. Al tekenen zij hierbij aan dat die zwakte wellicht ten dele veroorzaakt wordt door hun wijze van scoren van conflictinterventies (Verschoof & Van Rossum, 2018, p. 278/279).

⁵ De mate waarin de rechter naar eigen zeggen procedureel fair is opgetreden heeft geen statistisch significant effect op de procedureel faire beleving van de partij zelf (technisch: tabel 4.3 p. 103, model 4).

Bewerking van tabel 4.6 p. 109 Grootelaar (2018).

Grootelaar constateert dat er opmerkelijk grote verschillen zijn in de belangrijkste bevonden componenten van procedurele rechtvaardigheid tussen rechters enerzijds en partijen anderzijds. Daarbij verwijst ze met name naar het verschil in beantwoording op de componenten ‘voice’ en ‘seriously listened to opinion’. Inderdaad, rechters beschouwen deze onderdelen als veel belangrijker dan partijen.⁶ Het is ons inziens waarschijnlijk dat rechters de vraag naar de rangordening van de componenten hebben beantwoord vanuit hun rolopvatting in het algemeen en niet vanuit hun beleving van de specifieke zaak (zoals de vraagstelling luidde). Deze interpretatie sluit ook naadloos aan bij de door Grootelaar gemaakte kanttekening dat rechters naar verhouding de onderdelen ‘onpartijdigheid’ (impartial) en ‘dossierkennis’ (studied case carefully) minder vaak als belangrijk aanmerken. “Judges as legal professionals take a careful preparation of the case and their acting as impartial decision-makers for granted because of their professional values, expertise, and training” (p. 115). Anders gezegd: hun antwoordpatroon weerspiegelt hun beroepsopvatting. Daartegenover staat de positie van de partij die vanuit deze ene unieke ervaring zijn zaak beoordeelt. De variatie in de belangrijkste bevonden component van procedurele rechtvaardigheid is onder partijen dan ook veel groter dan bij rechters. Als Grootelaar voorts opmerkt dat we de door haar gevonden verschillen ook niet moeten overdrijven, dan zien wij dat als een bevestiging voor onze interpretatie. Ter voorkoming van misverstand: dit doet niet af aan de eerder gesignaleerde situatie dat de beleving van het procedurele rechtvaardigheidsgehalte verschilt tussen partijen onderling en tussen partij en rechter.

⁶ Wanneer we de percentages beschouwen in rangorde zijn de resultaten wat minder spectaculair. Drie indicatoren in de belangrijkste top 4 van rechters komen eveneens voor in de top 4 van partijen.

2.2 Hulst; doet procedurele rechtvaardigheid ertoe en waarom?

Keek Grootelaar naar het belang van procedurele rechtvaardigheid en uitkomst waar het gaat om het winnen van het vertrouwen in de rechter en de rechtspraakpraktijk, Hulst stelt in haar proefschrift de vraag of procedureel fair handelen er daadwerkelijk toe doet als het gaat om het winnen van vertrouwen in de rechter en de legitimiteit van de rechtspraak. Daarbij wil ze ook duidelijk maken welk mechanisme dat vertrouwenseffect veroorzaakt.

Vooraf nog dit. Het type onderzoek van Hulst is onderzoek dat tot nu toe binnen de muren van psychologisch laboratorium met geselecteerde proefpersonen werd gedaan. Daarbij is het primaire doel vast te stellen welke prikkel(s) onder welke omstandigheden welk causaal effect hebben op het gedrag (in ruime zin) van proefpersonen. Ten behoeve van theorievorming is dergelijk onderzoek van groot belang. Het voordeel van deze methode heeft anderzijds de beperking dat (de omvang van) het effect niet zonder meer is te generaliseren naar de praktijk in het veld, in dit geval de rechtspraakpraktijk. Hier brengt Hulst wat nieuws: zij voert experimenteel onderzoek uit in het praktijkveld, bij echte rechtszittingen. Dat is zeker een verdienste.

De door Hulst gehanteerde theorie valt als volgt te omschrijven. In het algemeen trachten mensen betekenis te geven aan hun gedragingen in de situatie waarin ze verkeren. Dat vergt, psychologisch gesproken, een zich even losmaken van de bijna automatische gang van zaken in het dagelijks leven. Toegespitst op personen die de rechtszaal betreden, is dat voor de meesten een ‘vreemde’ dat wil zeggen niet alledaagse situatie⁷ waarin zij zich geëvalueerd weten door rechters (die vaak kritisch naar hun gedrag of situatie kijken). Die omstandigheid – de ervaring van een ongewone situatie waarin ze zich beoordeeld voelen, brengt mee dat rechtzoekenden ‘geremd’ de zitting binnenkomen; dit wordt aangeduid met de term ‘inhibition’. De ervaring uit zich in de zogenaamde STOP-reactie; Stop, Think, Observe, Proceed. “Thus I argue that the STOP or inhibition system is likely to be activated when litigants are associating their experiences of procedural justice with their evaluation of whether they can trust and find legitimacy in the system’s judges. If litigants’ STOP or inhibition system would be deactivated, litigants should be less likely to engage in a sense-making process and hence less likely to rely on salient situational clues such as experiences of procedural justice when forming trust and legitimacy evaluations of judges” (p. 24/25). Anders gezegd: mensen die een rechtszaal binnenkomen stoppen hun gewone gedrag; ze denken: wat gebeurt hier nu en hoe moet ik mij gedragen, en letten op hoe de rechter hen bejegt omdat ze willen weten: hoe wordt ik gezien door de rechter(s). Die onzekerheid, of ‘geremdheid’, is volgens deze theorie dus een voorwaarde om enig effect van fair procedureel handelen in de vertrouwensbeleving terug te zien.

De toetsing van de mate van juistheid van deze theorie bestaat eruit dat Hulst, via de klassieke experimentele methode, rechtzoekenden voorafgaand aan de zitting een prikkel toe-

⁷ ‘Doorgaans’ want er zijn rechtzoekende partijen die vaak de rechtszaal betreden en voor hen gaat de theorie niet op, zoals Hulst ook later bij de discussie over de resultaten vermeldt.

dient ofwel hun gemoedstoestand manipuleert. Zoals zij het formuleert: “to turn the knobs of perceived procedural justice” (p.25). Simpel gezegd zet zij de STOP-reactie van rechtzoekenden aan of uit. Dat doet ze in een viertal experimenten waarin steeds twee groepen worden gecreëerd, personen met de knop aan en personen met de knop uit.

Experiment 1 en 2 hebben betrekking op schuldsaneringszaken en strafzaken. De helft van de rechtzoekenden treedt de rechtszaal binnen op de ‘gebruikelijke’ manier; zij vormen de ‘geremde’ situatie. De andere helft krijgt vooraf een drietal vragen voorgelegd, vragen die gaan over herinneringen waarin zij geen remmingen ervaren, gebeurtenissen waarbij ze in het geheel niet dachten aan hoe anderen over hen denken. Dat is de ‘ontremde’ situatie. De hypothese nu luidt dat de ‘geremden’ een sterkere samenhang zullen vertonen tussen ervaren procedurele rechtvaardigheid en hun vertrouwen in de rechter dan de ‘ontremden’. Die hypothese wordt getoetst via vragen achteraf naar ervaren procedurele rechtvaardigheid en naar vertrouwen in en de legitimiteit van de Nederlandse rechters.⁸ Uit haar bevindingen blijkt dat rechtzoekenden wel allen gevoelig zijn voor procedurele rechtvaardigheid, maar zij in de STOP-modus (de ‘geremden’) koppelen dit sterker aan vertrouwen of legitimiteit.⁹

De resultaten laten zien dat in de normale situatie in rechtszittingen de ervaren procedurele rechtvaardigheid daadwerkelijk het vertrouwen in rechters beïnvloed (en het gezag toegekend aan rechters). Dit gold ook bij zittingen waarop reeds mondeling uitspraak was gedaan. Dit komt omdat rechtzoekenden geremd de rechtszaal binnenkomen.

De experimenten 3 en 4 zijn ondersteunende ‘scenario’-studies, het voordeel daarvan is dat de mate van fair handelen kon worden gemanipuleerd wat vanzelfsprekend niet mogelijk was in de twee voorgaand beschreven experimenten in de rechtbank. Respondenten krijgen op papier een bepaalde situatie voorgelegd en vervolgens is gevraagd naar hun mening over een aspect dat onderwerp van het onderzoek vormt. In dit geval is dat de vraag of personen zich procedureel rechtvaardig behandeld voelden als ze al dan niet de mogelijkheid kregen om in een situatie hun eigen verhaal te doen (‘voice’ in de literatuur).

Gezien tegen de achtergrond van de eerdere experimenten luidde de vraag meer specifiek: of het veronderstelde verband tussen ‘voice’ mogen uiten en het gevoel fair behandeld te zijn onder invloed van de mate van ‘geremdheid’ in sterkte

8 Er werd ook een verband geconstateerd met het vertrouwen in de rechter op zitting, maar het onderzoek concentreert zich voornamelijk op institutioneel vertrouwen: Nederlandse rechters in het algemeen.

9 Enigszins bevreemdend en niet verder geduid door de auteur werd er geen direct effect van de manipulatie op de beleving van procedurele rechtvaardigheid geconstateerd. Ongeacht de manipulatie schatten beide respondentengroepen de procedurele rechtvaardigheid even hoog in. Terwijl het redelijk lijkt te veronderstellen dat de procedurele rechtvaardigheid hoger ingeschat zal worden onder respondenten in de ‘geremde’ situatie. In haar latere studie waar de auteur de mate van procedurele rechtvaardigheid manipuleert door al dan niet ‘voice’ toe te staan, vindt ze wel een effect van ‘geremdheid’ op de beleving van procedurele rechtvaardigheid. Kennelijk is deze alleen zichtbaar bij (gemanipuleerde) extremen in fair gedrag.

zou veranderen. Hulst opperde de hypothese dat in geval van ‘geremdheid’ de gevoeligheid van de respondenten voor procedurele rechtvaardigheid sterker zou zijn. Anders gezegd en toegespitst op de rechtspraak situatie: als de rechtzoekenden zich ‘geremd’ voelen, heeft het al dan niet het eigen verhaal mogen doen een sterker effect op het gevoel fair te zijn behandeld.

De opzet van beide experimenten was nagenoeg identiek; bij studie 3 waren het vrijwillig deelnemende studenten ongeacht hun studieveld, bij studie 4 waren alleen rechtenstudenten betrokken. Respondenten werden in twee groepen verdeeld; door vragen voor te leggen die hen of in de ‘geremde’ of in de ‘ontremde’ situatie bracht. Daarbinnen kreeg een groep te horen dat zij geen inbreng konden hebben bij het beslissingsproces terwijl de andere groep die mogelijkheid wel werd geboden. Al met al dus vier scenario’s zowel binnen experiment 3 als 4. De resultaten bevestigden de belangrijkste hypothese: het effect van al dan niet verkrijgen van de mogelijkheid tot ‘voice’ op de procedurele rechtvaardigheidsbeleving was sterker in de ‘geremde’ situatie.

Vervolgens gaat Hulst nog een stapje verder door aandacht te besteden aan het veelvuldig geconstateerde verschijnsel dat lager opgeleiden (en dus de categorie burgers aan de onderkant van onze samenleving) een lager vertrouwen hebben in de rechterlijke macht dan hoger opgeleiden (zoals dat heet: de maatschappelijke elite). In haar termen: een deel van de rechtzoekenden ziet rechters als behorend tot een andere sociale categorie dan zichzelf; er bestaat een verschil in ‘sociale afstand-beleving’ tot rechters. De vraag die zij opwerpt luidt: of dat verschil in beleving invloed heeft op de mate van vertrouwen in de rechtspraak en op de sterkte van de samenhang tussen de ervaren procedurele rechtvaardigheid en het vertrouwen in de rechtspraak.

Haar veronderstelling, gebaseerd op ander onderzoek, is dat personen die een grote afstandsbeleving hebben, minder vertrouwen hebben in rechters en sterker dan degenen met een geringe afstandsbeleving op zoek zijn naar signalen die hen duidelijk maken of ze door anderen – i.c. de rechter die per definitie tot de hogere klasse behoort – worden beschouwd als ‘wel of niet erbij behorend’. Naarmate zij signalen opvangen die hen dat positieve gevoel geven – signalen in de vorm van faire behandeling - zullen er bij hen toe leiden dat de samenhang tussen ervaren rechtvaardigheid en vertrouwen sterker wordt; bij de rechtzoekenden die een geringe afstand tot de rechter hebben, zal het effect van dit deze signalen minder sterk uitmaken voor de bedoelde samenhang. Haar onderzoek bevestigt deze veronderstelling.

3 Wat brengen beide studies de rechtspraak?

Een sociaalwetenschappelijk proefschrift moet men primair beoordelen aan de hand van academische criteria zoals de bijdrage aan theorievorming, de empirische toetsing en de mate waarin het wetenschappelijke kennis verder brengt. Het werk van zowel Grootelaar als Hulst scoort naar onze mening in alle opzichten hoog; bij Grootelaar bleek dat ook in officiële zin door de academische waardering: cum laude. Wij richten ons hier vooral op de mogelijke praktische en organisatorische aandachtspunten uit beide proefschriften.

3.1 Grootelaar: beleving naast realiteit

Grootelaar beslecht de discussie tussen haar promotor en Van Velthoven; de ervaren procedurele rechtvaardigheid is duidelijk meer van belang voor vertrouwen in de rechter dan (tevredenheid over) de uitkomst. Een mooi resultaat. Het tweede punt in die discussie; telt een fair ervaren behandeling nu meer voor vertrouwen bij ontevredenheid over de uitkomst, is eveneens in het voordeel van Grootelaar. Maar met een minder duidelijke voorsprong; het lijkt vooralsnog alleen op te gaan bij bepaalde zaken, namelijk de verkeersovertredingen.

De door van Velthoven aangehaalde inherente subjectiviteit van procedurele rechtvaardigheid is een punt dat niet van tafel is. Grootelaar laat zien dat een faire beleving van de procedure nogal kan verschillen tussen partij en rechter. Sterker nog, de beleving van de rechtzoekende heeft niet zoveel te maken met de door rechters aangegeven inzet op faire behandeling. Er speelt kennelijk meer mee voor partijen want rechters zijn wel structureel hoog gescoord op procedureel rechtvaardig handelen. Hoe kunnen we de kloof tussen deze twee realiteiten via onderzoek in zicht krijgen en wellicht via praktisch vaardigheden-onderwijs in de rechtspraakpraktijk overbruggen? Wat het onderzoek betreft; daar lijkt de aangewezen weg: observatie.¹⁰ Zonder dit inzicht blijft de stelling van Velthoven inzake de relatie tussen de subjectiviteit van procedurele rechtvaardigheid en de efficiëntie van de Rechtspraak onbeantwoord of onweerlegd. In de achterliggende jaren is er binnen de organisatie van de Rechtspraak veel aandacht besteed aan het fenomeen procedurele rechtvaardigheid: in het cursusaanbod vanuit SSR en in studiebijeenkomsten van gerechten is het een hot topic. Hier dwingt zich de vraag op in hoeverre de kloof in beleving daadwerkelijk te voorkomen is door beleidsmatig (nog) zwaarder in te zetten op zittingsvaardigheden (hetgeen zo z'n kosten heeft) terwijl de huidige situatie nu niet bepaald tot alarmgekluiden leidt.

3.2 Hulst: hoe 'geremdheid' te combineren met het gevoel 'erbij te horen'?

Hulst tekent op het eind van haar betoog aan dat de STOP-conditie waarin rechtzoekenden normaliter verkeren bij het betreden van een rechtszaal zowel kan leiden tot gedrag wat men kan omschrijven als 'dichtklappen' als tot een 'open staan, voor de ervaring gerespecteerd te worden als persoon.

Het is, zo zegt zij, aan de rechter om dergelijke signalen te geven. Dat sluit aan bij de al jarenlange aandacht die binnen de opleiding wordt besteed aan wat wij maar noemen 'professionaliteit'. Het belang van dat gedrag kan niet voldoende benadrukt worden.

Interessant in onze ogen is haar opmerking: "what matters here is not reducing the distance that is inherent to the role of judges per se, for example by means of more informal procedures or mediation" (p.181). Waarom interessant? Omdat vandaag de dag de reflectie op de balans tussen formaliteit en informaliteit een issue is dat aandacht vergt. Als er één tendens zichtbaar is in het denken over de positionering van de Rechtspraak in de samenleving dan is het wel de roep om meer informalisering; niet rechtspraak maar 'gewoonspraak'. Die laatste term refereert aan de titel van een bijdrage van Griffiths (1996).¹¹ Polemisch wordt door hem stelling genomen tegen de opvatting dat rechtspraak een vorm van communicatie is; een gesprek tussen gelijkwaardige mensen waarin informaliteit de norm is. Daar tegenover stelt de auteur: "[rechtspraak is] het onder formele voorwaarden uitoefenen van openbare macht: een sterk gekanaliseerde vorm van staatsdwang". Die machtsuitoefening dient met waarborgen te worden omkleed en gecontroleerd. Formaliteit is daarbij van groot belang; "want juist in de formaliteit van de procedure en de algemeenheid van de regels ligt de belangrijkste controle op de machtsuitoefening. (...) De uiteindelijke toets van het werk van de rechter is (...) niet hoeveel problemen zijn opgelost, maar hoe zorgvuldig en betrouwbaar de rechter met het toepassen van staatsmacht is omgegaan".

Een anekdotische onderstrepung van de dominantie van het gewoonspraak-denken vormt de gang van zaken rondom het logo van de Rechtspraak. Bij de oprichting van de Raad voor de rechtspraak achtte men een logo aangewezen. Die opdracht ging naar een communicatiebureau; het resultaat een figuur opgebouwd uit twee vierkantjes en een cirkel. Voor niet ingewijden volkomen onbegrijpelijk zonder toelichting.

de Rechtspraak

"Links het gearceerde vierkantje, en rechts het vierkantje met de dikke rand; dat zijn de twee partijen. En de rechter is het bolletje in het midden. De rechter is een bolletje geworden, een bolletje in de knel. In een tijd die schreeuwt om meer respect voor gezagsdragers, degradeert het een of andere communicatiebureau de rechter tot airbag tussen twee botsende partijen" aldus Geleijnse (een van het driemanschap achter Fokke & Sukke: NRC-Handelsblad, 14-02-2004). In de herfst van 2016 werd het logo vervangen door het ouderwetse beeld van de dame met zwaard, overigens zonder dat dit gepaard ging met een discussie over de 'gewoonspraak'-opvatting.

¹⁰ Hier past wederom een verwijzing naar de studie van Van der Linden (vgl. noot 3) die de door haar bestudeerde comparities systematisch observeerde op aspecten van procedurele rechtvaardigheid (zie: Van der Linden, 2010, bijlage 2)

¹¹ Het project was een initiatief van de Stuurgroep ZM 2000; een door de ZM geïnitieerd initiatief gericht op de modernisering van de Rechterlijke Organisatie.

Gebruikte literatuur

- Brenninkmeijer A.F.M., Bos, K. van den & Röell, E. (2012), Procedurele rechtvaardigheid. Het grote belang van procedurele rechtvaardigheid in Nederland en daarbuiten. In: Rechtsgeleerd Magazijn THEMIS 4.
- Geleijnse, Bastiaan (2004), De rechter is een bolletje geworden. In: NRC Handelsblad, 14-02-2004. (<https://www.nrc.nl/nieuws/2004/02/14/de-rechter-is-een-bolletje-geworden-7674034-a1175390>)
- Griffiths, J., Recht-spraak is geen gewoon-spraak (1996). In: Waar staat de ZM?, Toekomstverkenning Zittende Magistratuur. Redactie: A.W. Koers e.a. Utrecht.
- Grootelaar, H.A.M. (2018), Interacting with Procedural Justice in Courts. Amsterdam: Off Page (diss.).
- Hulst, H.E. (2017), Experimental Legal Studies on Perceived Procedural Justice and Trust in Law and Society. Amsterdam: Off Page (diss.).
- Linden, J. van der (2008), Zitten, luisteren en schikken. Rechtvaardigheid en doelbereik bij de comparitie na antwoord. Den Haag: Raad voor de rechtspraak.
- Linden, J. van der (2010), De civiele zitting centraal: informeren, afstemmen en schikken. Deventer: Wolters Kluwer (diss.).
- Velthoven, B.C.J. van (2011), Over het relatieve belang van een eerlijke procedure: procedurele en distributieve rechtvaardigheid in Nederland. In: Rechtsgeleerd Magazijn THEMIS 1.
- Velthoven, B.C.J. van (2012), Empirische kennis over de effecten van procedurele rechtvaardigheid geeft vooralsnog weinig houvast voor justitiële beleidsvorming. In: Rechtsgeleerd Magazijn THEMIS 4.
- Verschoof, R. J. & Rossum, W.M. van (2018), Geschikt of niet geschikt? Den Haag: Boom juridisch.

de Rechtspraak

OPENBAAR MINISTERIE

SSR